

منجی در دین زرتشت

فاطمه علیپور - پژوهشگر

دارد.

کلید واژه‌ها: ادیان، اسلام، زرتشت، منجی آخر الزمان، مهدی، سوشیانیس.

چکیده:

اهمیت بررسی نجاتبخشی در ادیان، به دلیل افزایش گرایش بشر معاصر به پدیده دین است. یکی از علل اصلی این گرایش، ارائه تصویری امیدبخش و نورانی از آینده بشر، توسط ادیان آسمانی است.

محور اصلی بحث در مقاله حاضر، ظهور منجی آخر الزمان است که در متون کهن زرتشتی از آن به سوشیانیس، یعنی سود دهنده و خیر خواه، تعبیر می‌شود. این برگزیده الهی، زمانی که جهان آکنده از تباہیها شود، در بخش مرکزی زمین ظهور خواهد کرد. سوشیانیس از فرزندان زرتشت است که نطفه‌اش به شیوه معجزه‌آسایی در دریاچه نگهداری می‌شود و مادر او دوشیزه‌ای است از نژاد زرتشت پیامبر. این شخصیت الهی در صفات و ویژگیها شباهت خاصی به زرتشت پیامبر خواهد داشت.

در پایان مقاله به شباهتهایی اشاره شده است که در متون دینی اسلام و زرتشت، میان حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و سوشیانیس وجود

نظامی منطبق با قانونهای الهی برقرار سازد، در ادیان وجود داشته است و نه تنها جنبه خیالی ندارد، بلکه وجه مشترک همه ادیان الهی است و به تصریح ادیان، تحقق این نظام، ثمره کوشش برگزیدگان خدا و مردان حقی است که به زندگی بشر سرگشته و وامانده، رنگی نو می‌بخشند.

در دین مبین اسلام تصریح شده است که آینده از آن مستصفان است و به عقیده شیعیان، حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) برای استقرار جهانی آراسته به همه فضایل و عاری از هرگونه زشتی و پلیدی پیکار می‌کند تا به وعده الهی تسحق عینی بخشد که جاء الحق و زهق الباطل.^۱

در آیین زرتشت نیز سوشیانیسها رسالت تحقق بخشی عدالت در جهان

دل‌بستن به جهانی روشن و نورانی و خالی از هرگونه ظلم و ستم، تشکیل اجتماعی که معیارهای معنوی و انسانی بر آن حاکم باشد و رسیدن به جامعه‌ای که در آن سستمگری و ستم‌دیدی و زور و زورمداری بر مردم و سرنوشت آنان معنا و مفهومی نداشته باشد، در پس این جهان پر هرج و مرج و آکنده از ظلم و استثمار، از آمال و آرزوهای دیرینه انسان بوده و هست.

اندیشه جامعه آرمانی در آثار اندیشمندان و فلاسفه بزرگ نیز مشهود است. از زمانی که افلاطون مدینه فاضله را پایه‌گذاری کرد، تا قرن‌ها بعد که مسیانیسم، (اصل اعتقاد جامعه به موعود و اینکه هر جامعه‌ای در نهاد خویش، این اعتقاد را به عنوان عکس‌العمل طبیعی و فطری دارد).^۱ مطرح گردید، جلوه‌های گوناگون اعتقاد به مسأله نجاتبخشی و ظهور منجی در دوره پایانی زندگی بشر، نزد متفکران نمودار گشت.

اندیشه نجاتبخشی و ظهور نجات دهنده‌ای که در دوره پایانی این جهان،

(۱) رک: انتظار بذر انقلاب، حسین ناجری.

ص ۳۴

(۲) اسراء، ۸۱؛ رسول اکرم (ص) فرمودند: و خدای را تبارک و تعالی خلیفه‌ای است که در آخر الزمان ظهور می‌کند. در حالی که زمین از ستم و جور پر شده است، آن را از عدل و قسط پر می‌کند. اگرچه یک روز بیشتر از دنیا نمانده باشد.

(رسایع الموده، سلیمان‌الحسینی القندوزی،

ص ۴۱۰)

آینده را برعهده دارند؛ زرتشت، نوید آمدن منجی در دوره پایانی جهان را داده است. دین زرتشت یکی از ادیان الهی است. قرآن کریم و نیز فرموده‌های پیامبر اکرم (ﷺ) مؤید این مطلب است. در آیه شریفه **إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ**^۱ منظور از

مجوس زرتشتیان می‌باشند؛ خداوند تکلیف ایمان آورندگان و پیروان را از کسانی که مشرک هستند، جدا می‌داند.

پیامبر اکرم (ﷺ) نیز زرتشت (مجوس) را اهل کتاب دانسته و فرموده‌اند: «ایشان

پیامبری داشتند که او را کشتند و کتابی نیز داشتند که آن را سوزاندند»^۲

«پورداوود» زنده کننده زبانهای ایران باستان که کتاب یشت‌ها را نیز به رشته تحریر درآورده در مقدمه گاتها و سروده‌های زرتشت آورده است:

تحقیقاً نمی‌دانیم محل ولادت و زمان زندگی زرتشت کجا و کی بوده است؟ برای اینکه، زرتشت متعلق به زمان بسیار قدیم است که دست تاریخ به آستان بلند آن نمی‌رسد.^۳

درباره عصر زرتشت، اختلاف آرا و روایات تاریخی بسیار زیاد است بطوری که اقوال بین سال ۶۰۰ تا ۶۰۰۰ قبل از میلاد مسیح در نوسان است.

موافق روایات عامیانه زرتشتیان،

زرتشت در حدود ۶۶۰ ق.م به دنیا آمد و در سال ۵۸۳ ق.م در سن هفتاد سالگی بهنگام هجوم لشکر «ارجاسب تورانی» در آتشکده بلخ کشته شد.^۴

در میان کتب زرتشتیان، گاتها یا سروده‌های زرتشت، قدیمی‌ترین و معتبرترین آنهاست و بعد از آن، اوستا شامل دستورها و فرمانهای زندگی است.

اندیشه نجات‌بخشی و ظهور نجات دهنده‌ای که در دوره پایانی این جهان، نظامی منطبق با قانونهای الهی برقرار سازد، در ادیان وجود داشته است و نه تنها جنبه خیالی ندارد، بلکه وجه مشترک همه ادیان الهی است.

کتاب بندهش که در قرن سوم هجری نوشته شده، در مورد مسأله «منجی»، نظریه‌هایی چون نظریات شیعه دارد، در حالی که در اوستا این موارد به چشم نمی‌خورد.

بعد از گسترش اسلام در ایران، گروهی به دین زرتشت باقی ماندند که عده‌ای از آنان به هندوستان مهاجرت کردند و عده‌ای دیگر تحت حکومت اسلامی ماندند و جزیه پرداختند. بمرور زمان آداب و رسوم و خط و زبان اوستا به سبب دشواری رو به فراموشی گذاشت تا جایی که فقط چند نفر به راز و رمز و خط اوستا آگاهی داشتند. با اوج نهضت خاورشناسی، «انکتیل دو پرون»^۵ فرانسوی به هند رفت و با زحمت فراوان

و خط اوستا و پهلوی را آموخت؛ حدود دو‌یست سال پیش، او نخستین ترجمه اوستا را در سه جلد بزرگ به زبان فرانسه نوشت و از آن پس زرتشتیان هم شروع به تحقیق کردند.^۶

اوستا شامل دو بخش اوستای گاهانی و اوستای جدید می‌باشد؛ لذا تحقیق پیرامون منجی در دین زرتشت از هر دو بخش اوستا و نیز دیگر کتب معتبر زرتشتیان انجام شده است.

مسلم این است که اعتقاد به ظهور نجات‌بخش در دین زرتشت وجود دارد؛ نجات دهنده از خاندان نبوت و از فرزندان زرتشت است و اصولاً شخصیتی الهی و آسمانی دارد و در صفات و ویژگیها به پیامبر و دین آور آغازین شبیه و جامع همه خصوصیات اوست. در اوستا

می‌خوانیم که: «فروهرهای نیک توانای پرهیزگاران را که ۹۹۹۹۹ تای آنها از نطفه زرتشت پاسبانی می‌کنند، می‌ستاییم»^۷ هرزده، سرور جهان هستی منتظران را

(۱) حج، ۱۷

(۲) وسائل الشیعه، محمد بن حسن حجر عاملی.

تهران، ج ۱۱، باب ۴۹ (کتاب الجهاد)، ص ۹۶

(۳) گاتها و سرودها، ابراهیم پورداوود، مقدمه، ص ۱

(۴) مزدیسنا و ادب پارسی، دکتر محمد معین، ص ۲۵

5) Anqnetil Duperron

(۶) «زندگنامه انکتیل دوپرون»، مسعود رجب‌نیا، ماهنامه فروهر، سال ۸، شماره ۶، ص ۲۲

(۷) اوستا، فروردین یشت، بند ۶۲

و زندگان نیز عمری همیشگی خواهند داشت. چگونگی زاده شدن آنان به این نحو است که سه نطفه از زرتشت در آب دریاچه کیانسه یا هامون وجود دارد که تعدادی فروهر از آنها نگهبانی می‌کنند. زمان تولد هریک که فرا رسد، دوشیزه‌ای

پانزده‌ساله برای شستن سر، به آب کیانسه وارد شود و آبستن گردد. سی سال به پایان هزاره چهارم، یعنی هزاره زرتشت پیامبر، دختری «نامی پد» نام در آب شستشو کند و به هوشیدر آبستن شود. سی سال پیش از پایان هزاره پنجم دختری «وه پد» نام در آب شستشو می‌کند و هوشیدر ماه از او زاده شود. و بالاخره سی سال به پایان هزاره

ششم دختری «گواگ پد» نام در آب دریاچه شستشو می‌کند و به سوشیانس، آخرین موعود زرتشتی، آبستن می‌شود. این سه دختر پانزده سال کامل دارند که باردار می‌شوند و پیش و پس از آبستنی تا هنگام تولد فرزندشان با کسی همبستر نشده‌اند و در زمان بارداری، کسی جز

دیگر استوت ارت می‌باشد.^۶ اما سوشیانس در کاربرد جمع خود در اوستا به معنی نجات دهندگان، بیانگر نقش سوشیانسها در بازسازی جهان آینده است، آنان همان وظیفه‌ای را به عهده دارند که زرتشت داشت، آنان از نژاد زرتشت پیامبر

نام منجی دین زرتشت، سوشیانس یا سوشیانت است. این واژه در اوستای گاهانی و اوستای جدید، به صورت مفرد و جمع به کار رفته است، که سودمند، یار هاندگان آیین خیر، یا خیرخواهان جماعت معنی می‌شود.

و از نطفه اویند. این سوشیانسها عبارتند از: هوشیدر، هوشیدرماه و سوشیانس که از نطفه زرتشت هستند.

بنابراین سوشیانس به معنای خاص، کسی است که در پایان جهان ظهور خواهد کرد. و آن که سوشیانس پیروزگر نام خواهد داشت و استوت ارت نیز نامیده خواهد شد، در بخش مرکزی زمین یعنی خونیره سوشیانس خواهد بود.^۷

زرتشتیان قائل به ظهور سه منجی هستند که هریک به فاصله هزار سال از دیگری ظهور خواهند کرد که به ترتیب عبارتند از: «هوشیدر»، به معنی پروراننده قانون، و «هوشیدرماه» به معنی پروراننده نماز و نیایش، و «استوت ارت» آخرین منجی، که با آمدن او جهان نو می‌شود و رستاخیز می‌گردد و مردگان زنده می‌شوند

به نجات دهنده‌ای که خواهد فرستاد، چنین نوید می‌دهد: «کسی که در این راه با دیوان و مردمان، که به نوبه خود با او (زرتشت) مخالفت می‌کنند، ستیز کرده است؛ یعنی از آن مردمی است که به او (زرتشت) وفا دارند- چنین کسی با دینش

(وجدانش) تو را دوست، برادر یا پدر است، اهورامزدا سرور خانه، ما را نجات خواهد داد»^۱

نام منجی دین زرتشت، سوشیانس یا سوشیانت^۲ است. این واژه در اوستای گاهانی و اوستای جدید، بصورت مفرد و جمع به کار رفته است که سودمند، یا

رهاندگان آیین خیر، یا خیرخواهان جماعت معنی می‌شود.

«... از این جهت سوشیانس نامیده خواهد شد (یعنی استوت ارت) زیرا که سراسر جهان مادی را سود دارد»^۳

آنجا که زرتشت به پیامبری برگزیده می‌شود و با اهورا مزدا سخن می‌گوید، آمده است: «ای اهورا! آن راه منش نیک را که به من گفتی [بازنما] آن راه هموار و خوب ساخته شده راستی که روان سوشیانسها» از آن به سوی پاداشی که به نیک اندیشان نوید داده شد، (پاداشی که بخشش توست) خواهند خرامید»^۴

سوشیانس آنجا که بصورت مفرد به کار رفته است، نامی است برای آخرین آفریده خداوند، آفریده‌ای از تبار نیکان و پرهیزگاران که فروهرش ستودنی است^۵ سوشیانس بصورت مفرد در واقع نام

(۱) اوستا، یسن ۴۵، بند ۱۱

2) Sosyant

(۳) اوستا، فروردین یشت، بند ۱۲۹

(۴) گاتها، یسناها، ۳۴، بند ۱۳

(۵) فروهر یکی از پنج نیروی موجود در آدمی است که پیش از همه چیز در روز اول به وسیله هرمز آفریده شد. (اوستا، فروردین یشت، بند ۷۴)

(۶) اوستا، فروردین یشت، بند ۶۲

(۷) همان منبع، بند ۱۲۸-۱۲۹

خودشان از بارداری آنان آگاه نیست.^۱
 بارداری مادر سوشیانس شباهت
 زیادی به بارداری مادر حضرت
 مهدی ﴿عجل الله تعالی فرجه الشریف﴾ دارد.
 مادر حضرت مهدی ﴿عجل الله تعالی
 فرجه الشریف﴾ نیز دارای بارداری پنهان بود
 و آثار حمل در او آشکار نبود.

زمینه سازان قیام منجی

ظهور بهرام ورجاوند و پشیوتن در
 دین زرتشت بعنوان زمینه سازان قیام
 منجی مطرح گردیده است و درست شبیه
 قیام خراسانی و قیام معروف یمانی قبل
 از ظهور حضرت حجت ﴿عجل الله تعالی
 فرجه الشریف﴾ می باشد. این دو تن، زمینه
 را برای آمدن "هوشیدر" آماده می کنند و
 نابسامانیها و آشوبهایی را که آرامش و
 آسایش را بر هم زده است، فرو می نشانند.
 خروج بهرام، مژده پایان شب سیاه و
 طلوع سپیده امید گروندگان راستکار و
 درست یمانی است که سالها سرزنش
 بیدپنان را تحمل کرده اند. او خواهد آمد تا
 دین زرتشت را سامان دهد.^۲

پشیوتن نیز یکی از بیمرگان جاودانه
 است که برای استحکام دین زرتشت قیام
 می کند. قیام پشیوتن، آخرین قیام
 نیکمردانه ای است که اندکی پیش از هزاره
 هوشیدر رخ می دهد و هدف او بازسازی
 دین و برپاداشتن آیینهای دینی و گسترش
 آموزشهای آن است.^۳

وضعیت جهان در پایان هر یک از

هزاره ها

جهان در پایان هریک از هزاره ها
 جهانی است آکنده از تباهیها و پریشانیها؛
 جهان خرابی که در آن، همه کس و
 همه چیز راه نسا بودی می پیماید؛

بی سامانی، سیه روزی، نابرابری، نامردمی
 و... گلوی همه را می فشارد و اینهمه
 گسیختگی و نابسامانی از نشانه های ظهور
 آنان است؛ آنان که ظهورشان تسکین
 دهنده دردهای بشر است. جهان قبل از
 ظهور منجی به گونه ای است که مردم به
 موبدان و بزرگان اعتماد نمی کنند؛
 درحالی که گفتار گناهکاران و فسوسگران
 و شریزان را باارزش می دانند و گواهی
 نادرست و نسبتهای ناروا در حق دیگران،
 حتی هرمزد رواج دارد.^۴

پدیده های مختلف واژگون می شوند
 و جریان طبیعی خود را از دست می دهند.
 ابر که همیشه منشأ برف و باران است،
 خاصیت ذاتی خویش را ندارد، بر فراز
 آسمان ظاهر می شود، اما نمی بارد. گاو و
 گوسفند و اسب و دیگر چهارپایان ناتوان
 و کوچکتر می شوند، کمتر می زایند و
 کمتر شیر می دهند.^۵

آخر الزمان

با آمدن سوشیانس یا استوت ارت، که
 علایم ظهورش شباهت بسیاری به علایم
 ظهور حضرت مهدی ﴿عجل الله تعالی
 فرجه الشریف﴾ در نزد شیعیان دارد، جهان
 به تکامل خود می رسد و حالتی مانند از
 قوه به فعل رسیدن پیدا می کند. جهانی که
 پس از ظهور آخرین نجاتبخش ساخته
 می شود، با جهان آغازین، یعنی آنگاه که از
 اهریمن و یاراتش خبری نبود، همانند
 است؛ در این جهان، همه چیز بر مبنای
 دیسن است و در زیر قدرت کامل
 هرمزد (خداوند) اداره می شود. این جهان
 به مدد تلاشهای نیکمردان آراسته خواهد
 شد و البته از خونریزی نیز خالی نخواهد
 بود، چه حق در سایه شمشیر حق، استوار

می گردد و دروغ و خیانت و معیوبی از
 جهان برمی خیزد.^۶

سوشیانس که غالباً به صفت پیروزمند
 ستوده شده، گریزی دارد که فریدون دلیر
 داشت و با آن بر ضحاک پیروز شد؛ با همین
 گرز به نبرد با دروغ و کژی و مظاهر آن
 برمی خیزد و ناراستی را از جهان می راند.^۷
 «فرکیانی به سوشیانس پیروزمند و به
 سایر دوستانش تعلق خواهد داشت... که
 از پرتو ظهور آنان، رستاخیز و جهان
 مینوی جاودانی روی خواهد نمود.»^۸

بنا بر آنچه در اوستا مطرح گردیده
 است، تفاوتی میان آخر الزمان و وقوع
 رستاخیز وجود ندارد؛ با آمدن
 سوشیانس، بهشت تحقق خواهد یافت و
 اهریمن و بدی نابود خواهد شد.

اوصاف سوشیانس در اوستا

بطور کلی دو گروه برای زرتشتیان
 مقدس هستند؛ گروه اول هوشیدرها یا
 دانایان، گروه دوم سوشیانسها یا
 خیرخواهان جماعت؛^۹ [فری] که از آن
 «هورامزدا» است و «هورامزدا» از پرتو آن،
 آفریدگان را پدید آورد، بسیار خوب و زیبا

(۱) صد در نثر و صد در بندش، نوشیروان دارابار

بهمن، ص ۳۵

(۲) بندش متنی به زبان پارسی میانه، تصحیح و

ترجمه رقبه بهزادی، ص ۱۸۱

(۳) اوستا، زند بهمین یسن، فصل ۹، بند ۹-۱۲

(۴) همان منبع، فصل ۴، بند ۳۷-۳۸

(۵) همان منبع، بند ۴۷-۴۹

(۶) اوستا، زامیاد یشت، بند ۱۰-۱۱

(۷) همان منبع، بند ۹۲

(۸) همان منبع، بند ۸۹

(۹) همان منبع، بند ۱۰

حضرت مهدی در مرکز زمین مناسب خاصی دارد. همزمان با ظهور حضرت مهدی ﴿عجل الله تعالی فرجه الشریف﴾ جبرئیل امین ندا برمی‌دارد که: «اینک حجت خدای در کعبه ظهور کرده است، بشتابید و از او پیروی کنید.»^۱ آری آنگاه که جهان در انتظار عدالت و عدالت در انتظار موعود الهی است، او می‌آید در حالی که انسانها را به فرارسیدن بسامدای روشن و روزی امید بخش مطمئن می‌سازد.

(۱) اوستا، زامیادیش، بند ۱۱-۱۲

(۲) همان منبع، بندهای ۱۱۰ و ۱۱۷ و ۱۲۸

(۳) اوستا، یسنای ۱۳، بند ۳

(۴) همان منبع، زامیادیش، بند ۹۴

(۵) بندهش، ص ۶۲۶۱؛ مقاله بهار در نشریه بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، ش ۱؛ تعلیقات تفضلی بر مینوی خود، ص ۱۱۲

(۶) اوستا، فروردین یشت، بند ۱۲۸

(۷) منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر (ع)، لطف الله الصافی (الکلبایگانی)، ص ۴۴۸، ح ۷

یک اقلیم یا کشور می‌شمارد، خونیره یعنی بخش مرکزی کره زمین، بتهایی برابر شش کشور دیگر است. سوشیانس در خونیره آفریده می‌شود و در همین مکان است که ظهور می‌کند و اهریمن را نابود می‌کند و رستاخیز را برپا می‌دارد.^۵ «فروهر پاک استوت ارت را که سوشیانس سرزمین خونیره است، می‌ستاییم.»^۶

استوت ارت در بخش مرکزی زمین یعنی خونیره حکومت خواهد کرد و شش تن از یاران او، هریک بر یکی از شش کشور دیگر زمین، سوشیانس خواهند بود همگی تحت فرمان استوت ارت قرار می‌گیرند و بدین ترتیب جهان آرمانی شکل می‌گیرد.

بنابر اعتقاد شیعیان، حضرت مهدی ﴿عجل الله تعالی فرجه الشریف﴾ نهضت خود را از کنار خانه خدا آغاز می‌کند و کعبه در مرکز زمین قرار دارد. ظهور سوشیانس در مرکز زمین، با ظهور

و دلکش و درخشان و کارآمد است...^۱ در اینجا مقصود از آفریدگان، سوشیانسها هستند.

سوشیانسها از خاندان زرتشت هستند و مادرشان هم از نژاد زرتشت می‌باشد. مادر سوشیانس یا استوت ارت «گواگ پد» نام دارد یعنی پیروز بر همه چیز، زیرا کسی را به دنیا می‌آورد که بر همه چیز پیروز خواهد شد.^۲

سوشیانسها دارای صفت «اشو» یعنی پرهیزکار و با تقوا هستند. آنان خردمندترین مردم می‌باشند و به پاکی و بی‌آلایشی توصیف شده‌اند.^۳

او «استوت ارت» با چشم خرد به همه آفریدگان بنگرد، همه آفریدگان را ببیند، حتی دژ چهر است، او همه جهان مادی را با چشم نیکبختی (رحم) و بخشایش ببیند و نگرستنش جهان را نیستی ناپذیر کند.^۴

محل ظهور منجی

متون دینی زرتشتی، سطح زمین را به هفت بخش تقسیم می‌کند و هر بخش را

منابع:

انتظار بذر انقلاب: حسین تاجری، انتشارات بدر، ۱۳۵۸

اوستا (مینوی آیین زرتشت): جلیل دوستخواه، گزارش ابراهیم پورداوود، تهران، مروارید، ۱۳۴۳
بندهش متنی به زبان پارسی میانه (پهلوی ساسانی): تصحیح و ترجمه رقیه بهزادی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۸

«زندگینامه انکتیل دوپرون»: مسعود رجب نیا، مجله گزارش ماهانه فروهر، سال هشتم، شماره ۶
صد در ترو صد در بندهش: نوشیروان دارابار بهمن، بمبئی، ۱۹۰۹ م
گاتها و سروده‌ها: ابراهیم پورداوود، انجمن ایران شناسی، ۱۳۳۶
مزدیسنا و ادب پارسی: دکتر محمد معین، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۳، چاپ دوم
منتخب الاثر فی لاسلام الثانی عشر (ع): لطف الله الصافی الکلبایگانی، مرکز نشر قم
وسائل الشیعه: محمد بن حسن حرّ عاملی، تهران، بی تا، ج ۱۱
ینایع الموده: سلیمان الحسینی البلخی القندوزی، تهران، ۱۳۰۲